

Nederlands Centrum
Onderwijs en Jeugdzorg

Onderzoeksverslag

Speciale onderwijszorg in het curriculum van pabo's en de samenwerking met het werkveld

Paolo van der Steenhoven
Dolf van Veen

Colofon

Steenhoven, P. van der & Van Veen, D. (2020). Speciale onderwijszorg in het curriculum van pabo's en de samenwerking met het werkveld. Amsterdam: NCOJ.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

All rights reserved. No parts of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission of the author and the publisher holding the copyrights of the published articles.

Uitgave

Nederlands Centrum Onderwijs & Jeugdzorg in samenwerking met LOBO

© Copyright NCOJ, september 2020

Inhoudsopgave

1.	Onderzoeksvraag, dataverzameling en respons	4
1.1	Centrale onderzoeksvraag	4
1.2	Dataverzameling en respons	4
2.	Rapportage van bevindingen	5
2.1	Aandacht in het leerplan voor leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften	5
2.1.1	Aandacht voor leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het regulier en speciaal onderwijs	5
2.1.2	Verplicht/keuze-onderdeel, specialisatie en minor	7
2.1.3	Werkbezoeken en stages	7
2.1.4	Oordeel van pabo's over mate van aandacht	8
2.2	Samenwerking van pabo's met het werkveld	9
2.2.1	Huidige samenwerking	9
2.2.2	Goede en veelbelovende facetten van samenwerking	10
2.2.3	Gewenste verbetering in de samenwerking met scholen	11
3.	Aanbevelingen tot besluit	13

1. Onderzoeksvraag, dataverzameling en respons

1.1 Centrale onderzoeksvraag

Deze rapportage bevat de resultaten van een kortlopend onderzoek dat is verricht onder lerarenopleidingen basisonderwijs. Het onderzoek is uitgevoerd door het Nederlands Centrum Onderwijs & Jeugdzorg (NCOJ) op verzoek van en in nauwe samenwerking met het Landelijk Overleg Lerarenopleiding Basisonderwijs (LOBO)¹. Het initiatief tot het doen van dit onderzoek is tevens gestimuleerd door LECSO/SBOwerkverband en de PO-Raad. Het onderzoek richtte zich op de volgende centrale onderzoeksvraag:

In welke mate en op welke wijze besteden lerarenopleidingen basisonderwijs (pabo's) aandacht aan het onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften/speciale onderwijszorg en hoe werken ze daarop samen met het werkveld?

1.2 Dataverzameling en respons

Data voor het onderzoek zijn verzameld met behulp van een onlinevragenlijst. In de periode april-juni is een e-mail aan aangesloten leden van LOBO verzonden met het verzoek de vragenlijst in te vullen. Om de respons te stimuleren is tweemaal een herinnering verzonden.

Van de 24 aangeschreven pabo's (leidinggevend, lid van LOBO) hebben er 22 gereageerd en de vragenlijst ingevuld geretourneerd. De respons is met 92% hoog. De verdeling van de pabo's in de respons komt voor wat betreft de geografische spreiding van de hoofdvestiging over het land en studentenaantallen overeen met de verdeling van alle pabo's in Nederland.

Beschouwd naar functie is de vragenlijst volgens 19 respondenten ingevuld door docenten (pedagogiek) (47%), opleidingsmanagers (26%), directeuren (16%) en programmamanager/voorzitter curriculumcommissie (11%).

---

¹ We danken Henk Verheijde (secretaris LOBO) en Marcel Lemmen (lid College van Bestuur Hogeschool de Kempel) voor de plezierige samenwerking bij de voorbereiding en uitvoering van dit onderzoek.

2. Rapportage van bevindingen

Hieronder presenteren we de uitkomsten van het onderzoek. De bevindingen zijn geordend naar twee thema's:

1. aandacht in het leerplan voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften/speciale onderwijszorg;
2. samenwerking van pabo's met scholen in het primair onderwijs.

In het vervolg van de rapportage worden de aanduidingen 'leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften' en 'leerlingen die speciale onderwijszorg behoeven' als identiek beschouwd.

2.1 Aandacht in het leerplan voor leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften

Eerst gaan we in op onderdelen van het leerplan voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het regulier en speciaal onderwijs. We inventariseren aan welke groepen leerlingen in het basisonderwijs en clusters in het speciaal onderwijs specifiek aandacht wordt besteed door de lerarenopleidingen basisonderwijs. Vervolgens staan we stil bij de inrichting van het leerplan in termen van verplichte of keuze-onderdelen, specialisatie of minor, en de ervaring met de onderwijspraktijk door middel van het afleggen van werkbezoeken en vervullen van stages. Een oordeel van de respondenten over de mate van aandacht in het leerplan sluit deze paragraaf af.

2.1.1 Aandacht voor leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het regulier en speciaal onderwijs

Pabo's is gevraagd aan te geven in welke mate in het leerplan aandacht wordt besteed aan het onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het regulier onderwijs (bao en sbo). De mate van aandacht is geoperationaliseerd naar drie categorieën: geen aandacht, beperkt/weinig, en ruim/veel. Onder beperkte/weinig aandacht worden enkele lessen, colleges en/of opdracht(en) verstaan. Ruim/veel aandacht is omschreven als een serie lessen of meerdere opdrachten. We hebben gevraagd de mate van aandacht voor specifieke groepen leerlingen te specificeren.

Tabel 1 Mate van aandacht in leerplan voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het regulier onderwijs (bao en sbo) naar groepen leerlingen, in procenten (n=22)

	geen	beperkt/weinig	ruim/veel
a. leerlingen met een visuele beperking	59	41	0
b. leerlingen met een auditieve beperking	50	45	5
c. leerlingen met een lichamelijke beperking (onder wie kinderen met een motorische handicap en langdurige zieke kinderen)	23	77	0
d. leerlingen met een verstandelijke beperking	32	68	0
e. leerlingen met gedragsproblemen / psychische problemen / psychiatrische stoornissen	9	45	45
f. leerlingen met dyslexie	5	41	55
g. leerlingen met dyscalculie	5	59	36
h. hoogbegaafde leerlingen	14	45	41
i. andere groep(en) leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften	32	36	32

Van de negen groepen leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften die we in de vragenlijst hebben gespecificeerd, besteedt alleen een meerderheid van de pabo's (55%) ruim of veel aandacht in het curriculum aan leerlingen met dyslexie. Voor elk van de overige acht groepen leerlingen variëren de scores op ruim/veel aandacht van 0 tot 45%.

Bij leerlingen met gedragsproblemen/psychische problemen/psychiatrische stoornissen en hoogbegaafde leerlingen ligt de verdeling beperkt/weinig en ruim/veel aandacht dicht bij elkaar. De respectieve cijfers zijn 45%/45% en 45%/41%.

Zes tot acht van de tien pabo's besteden beperkt/weinig aandacht in het leerplan aan (in aflopende volgorde): leerlingen met een lichamelijke beperking (77%), leerlingen met een verstandelijke beperking (68%) en leerlingen met dyscalculie (59%) hoewel bij de laatste groep leerlingen een derde van de pabo's (36%) er ruim/veel aandacht aan besteedt.

Voor het onderwijs aan leerlingen met een visuele beperking en leerlingen met een auditieve beperking is de aandacht in het curriculum het geringst: respectievelijk 59% en 50% van de pabo's besteedt er geen aandacht aan.

Twee derde van de pabo's (68%) geeft aan dat zij (ook) voor andere groepen leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het regulier onderwijs aandacht in het leerplan hebben ingeruimd. Tien van deze vijftien opleidingen hebben het aanbod nader omschreven:

"Onderwijs aan groepen binnen onderwijs in een grootstedelijke context."

"Een korte module over meldcode kindermishandeling."

"Bijvoorbeeld kinderen met NT2."

"Faalangstige leerlingen."

"Leerlingen met ondersteuningsbehoeften bij werkhouding, sociaal emotionele ontwikkeling en traumaverwerking/huiselijk geweld."

"Leerlingen met Nederlands als tweede taal."

"De vraag veronderstelt dat aan de diverse subgroepen afzonderlijk een bepaalde mate van aandacht wordt besteed. Er is in het curriculum juist veel ruimte voor het overkoepelende omgaan met verschillen en (specifieke) onderwijs-/ontwikkelingsbehoeften vanuit een breder thema. Deze behoeften kunnen ook op het terrein van sociaal/culturele ontwikkeling liggen (denk aan burgerschap, thuissituatie e.d.). Dat betekent dat studenten meer contextafhankelijk zich verdiepen in een bepaalde subgroep/bepaald type onderwijsbehoeften, maar dat wel veel aandacht wordt besteed aan de grondhouding om uit te gaan van diversiteit en gelijke kansen in het onderwijs na te streven. Samenvattend mis ik bij deze vraag een item dat meer overkoepelend op omgaan met verschillen/gelijke kansen ingaat."

"Didactisch gebied: leerlingen die onder of boven het gemiddelde scoren. Het aanbod aan onze studenten m.b.t. ondersteuningsbehoeften bij leerlingen ligt voornamelijk op het gebied van pedagogiek, taal en rekenen. Dit is opgenomen in een beroepstaak (passend onderwijs) in leerjaar 3. Dit is verplicht voor alle studenten. In de minor gedrag (jaar 3) wordt dieper ingegaan op de diversiteit aan gedragsproblemen en aandacht besteed aan cluster 3 en 4. Na de Minor gedrag kunnen studenten de keuze maken te solliciteren voor een plaats in de TOPClass gedragspecialist. Dit is een samenwerkingsverband tussen drie schoolbesturen en de Pabo waarbij de studenten in gezamenlijkheid opgeleid worden richting Startbekwaamheid voor het S(B)O. Cluster 3 en 4."

"Wij besteden niet echt aandacht aan specifieke beperkingen in aparte colleges. Dus wel algemeen. Daar spelen de bovengenoemde beperkingen en gedragsproblemen wel een belangrijke rol. We organiseren dus geen colleges speciaal over bijvoorbeeld auditieve of visuele beperking. Het wordt wel kort aangestipt. Dyslexie en dyscalculie komen in de colleges bij taal en rekenen aan de orde. De andere "beperkingen" vooral bij pedagogiek en onderwijskunde. In jaar 3 staat Passend Onderwijs, uitgaan van verschillen voor 15 EC in het curriculum. Een cursus verzorgd door Rekenen, taal en O&P."

"Dit is mede afhankelijk van de stagepraktijk van studenten."

Analoog aan het regulier onderwijs is vastgesteld in hoeverre het leerplan ingaat op leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het speciaal onderwijs. Dit is voor elk van de vier clusters in het speciaal onderwijs gespecificeerd. De mate van aandacht is op dezelfde wijze omschreven als bij de vraag over het regulier onderwijs.

Tabel 2 Mate van aandacht in leerplan voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het *speciaal onderwijs* naar clusters, in procenten (n=22)

	geen	beperkt/weinig	ruim/veel
cluster 1	59	41	0
cluster 2	32	64	5
cluster 3	27	59	14
cluster 4	18	55	27

Als we eerst naar alle clusters tegelijk kijken dan blijkt dat drie van de 22 opleidingen (14%) geen aandacht in het leerplan besteden aan leerlingen in het speciaal onderwijs. Twee pabo's hebben aandacht voor leerlingen uit één cluster (9%), 4 uit twee clusters en nog eens 4 uit drie clusters (elk 18%). Aan het einde van dit spectrum staan 9 opleidingen (41%) met aandacht voor leerlingen uit alle clusters. Dat laatste gebeurt merendeels in beperkte mate. Er zijn (daarnaast) zes pabo's (27%) die aan een of twee clusters ruim/veel aandacht besteden.

In detail (tabel 2) zien we pabo's aangeven dat de aandacht voor het speciaal onderwijs in het curriculum voor de clusters 2 tot en met 4 bij een meerderheid (55% tot 64%) beperkt/weinig is. Aandacht voor leerlingen in cluster 1 is bij 59% afwezig. Een kwart van de pabo's (27%) besteedt ruim/veel aandacht aan leerlingen in cluster 4, op afstand gevolgd door 14% voor cluster 3 en 5% voor cluster 2.

2.1.2 Verplicht/keuze-onderdeel, specialisatie en minor

De mate van aandacht voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in termen van verplichte en keuzeonderdelen in het curriculum varieert met onderwijssectoren. Zo rapporteren negen van de tien pabo's (86%) dat het een verplicht onderdeel is in het leerplan voor basisonderwijs. Bij de resterende 14% van de pabo's is het een keuze-onderdeel.

Dit onderdeel van het leerplan is overwegend een keuze-onderdeel als het gaat om leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs (respectievelijk 68% en 73%). Bij respectievelijk 5% en 14% van de pabo's is er geen aandacht voor onderwijs aan deze leerlingen in het sbo en so.

Tabel 3 Verplicht of keuze-onderdeel in leerplan met aandacht voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften naar onderwijssectoren, in procenten (n=22)

	verplicht onderdeel	keuze-onderdeel	n.v.t.
basisonderwijs (bao)	86	14	0
speciaal basisonderwijs (sbo)	27	68	5
speciaal onderwijs (so)	14	73	14

Bij 86% van de pabo's is er een apart profiel, specialisatie of minor voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften/speciale onderwijszorg of passend onderwijs of met vergelijkbare inhoud. Vijf procent heeft dit in voorbereiding en 9% heeft geen apart aanbod op dit gebied.

2.1.3 Werkbezoeken en stages

Studenten maken op vele manieren kennis met de alledaagse praktijk van het onderwijs. Werkbezoeken en stages zijn daar voorbeelden van. Voor scholen in het sbo en so, en het samenwerkingsverband in het primair onderwijs (po) is nagegaan of pabo-studenten in het kader van onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften werkbezoeken afleggen.

In dit kader leggen studenten volgens respectievelijk 91% en 82% van de pabo's bezoeken af aan sbo- en so-scholen. Dit gebeurt voor circa driekwart in het keuze-onderdeel van de opleiding. Bij het verplichte onderdeel komt het beduidend minder voor.

Een bezoek aan het samenwerkingsverband po wordt door 23% van de pabo's aangeboden, terwijl 9% meldt dit in voorbereiding te hebben genomen.

Tabel 4 Afgelegde werkbezoeken aan scholen voor sbo en so, en samenwerkingsverband naar onderdeel opleiding in kader van onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften, in procenten (n=22)

	in verplichte deel	in keuze- onderdeel	in voorbereiding	geen onderdeel
sbo	14	77	0	9
so	9	73	5	14
samenwerkingsverband po	5	18	9	68

Studenten kunnen een stage (van circa een halfjaar) lopen bij scholen voor speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs. Volgens de 22 pabo's variëren de percentages voor zowel sbo als so van 0 tot 30%.

Het gemiddelde percentage studenten dat een stage vervult op een school in het sbo is 10%. De mediaan is eveneens 10%. Voor het so liggen de cijfers lager en bedragen de respectieve percentages 7% en 5%.

Deze statistische verdelingsmaten hebben betrekking op wat pabo's als antwoord in het onderzoek hebben opgegeven en kunnen niet zonder meer naar gemiddelde landelijke percentages worden vertaald zonder rekening te houden met de verschillende studentenaantallen per opleiding. Als we daarmee wel rekening houden, vervult respectievelijk gemiddeld 10% en 6% van de pabo-studenten in Nederland een stage in het sbo en so.

2.1.4 Oordeel van pabo's over mate van aandacht

Als pabo's het leerplan van hun 4-jarige opleiding beoordelen op de mate waarin de opleiding aandacht besteedt aan onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften, vindt ruim de helft (55%) dat de aandacht voor dit thema binnen de opleiding toereikend is (tabel 5). Maar binnen deze groep vindt 41% wel dat er ruimte voor uitbreiding binnen een post-hbo-opleiding ligt; 14 procentpunt streeft juist niet naar uitbreiding.

De resterende helft (45%) vindt dat de aandacht van de opleiding verruimd dient te worden maar dit hoeft niet per se binnen de eigen opleiding te gebeuren.

Alles overziend stelt 86% van de pabo's dat de aandacht voor dit thema verruimd dient te worden, al dan niet binnen de eigen opleiding.

Tabel 5 Oordeel over aandacht voor thema in leerplan en gewenste uitbreiding, in procenten (n=22)

de aandacht in onze opleiding kan minder	0
de huidige aandacht in onze opleiding is toereikend	14
de huidige aandacht in onze opleiding is toereikend maar dient te worden verruimd in het post-hbo	41
de aandacht in onze 4-jarige opleiding dient te worden verruimd	18
de aandacht in onze 4-jarige opleiding én in het post-hbo dient te worden verruimd	27

De voorgaande resultaten hebben betrekking op het leerplan voor de (4-jarige) voltijd-opleiding. Daarnaast verzorgen vele pabo's ook deeltijdopleidingen. We hebben gevraagd het leerplan voor beide opleidingsvormen met elkaar te vergelijken en te beoordelen of de aandacht voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het leerplan van de deeltijdopleiding relatief minder, ongeveer dezelfde of relatief meer is.

Volgens 71% wordt er in de deeltijd- en voltijdopleiding in (ongeveer) dezelfde mate aandacht aan dit onderdeel van het leerplan besteed. Veertien procent meldt juist relatief minder aandacht en de overige 14% heeft geen deeltijdopleiding.

Tabel 6 Is aandacht voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in deeltijdopleiding minder, ongeveer dezelfde of meer dan in voltijdopleiding, in procenten (n=21)

geen onderdeel in deeltijdopleiding	0
relatief minder aandacht (ongeveer) in dezelfde mate aandacht	14
relatief meer aandacht	71
n.v.t., er is geen deeltijdopleiding	0
	14

2.2 Samenwerking van pabo's met het werkveld

Het tweede deel van het onderzoek gaat over de huidige en gewenste samenwerkingsrelaties tussen pabo's en scholen in het primair onderwijs (bao, sbo en so). We gaan in op gebieden waarop volgens de responderende lerarenopleidingen basisonderwijs samenwerking bestaat, wordt gezocht en op goede en veelbelovende aspecten van samenwerking.

2.2.1 Huidige samenwerking

Voor een aantal aandachtgebieden en afzonderlijke onderwijssectoren in het primair onderwijs is gevraagd of er een samenwerkingsrelatie tussen de pabo en scholen bestaat.

In algemene zin kunnen we opmerken dat alle pabo's aangeven op een of meer gebieden samen te werken met scholen in het primair onderwijs. Ook zien we dat naarmate pabo's vaker samenwerken met het scholen in het bao er ook vaker met sbo-scholen wordt samengewerkt².

In detail (tabel 7) zien we dat in het hele primair onderwijs op vijf gebieden in hoge mate (door circa 90% van de pabo's) wordt samengewerkt: het maken van afspraken over het plaatsen van stage-studenten op scholen; het maken van afspraken over het begeleiden van stage-studenten op scholen; samen opleiden (opleidingsschool) met scholen; structureel overleg over het pabo-leerplan speciale onderwijszorg met scholen; en het verzorgen van gastcolleges op de pabo door scholen.

Driekwart (76%) noemt samenwerking op het gebied van nascholing en deskundigheidsbevordering van leraren van scholen en de helft professionalisering van pabo-docenten door scholen (52%).

Tabel 7 Samenwerking met primair onderwijs op aandachtsgebieden naar onderwijssectoren, per item meer onderwijssectoren mogelijk, in procenten (n=21)

	samenwerking				
	bao	sbo	so	wel	geen
a. structureel overleg over pabo-leerplan speciale onderwijszorg met scholen	86	71	29	86	14
b. afspraken over het plaatsen van stage-studenten op scholen	86	90	62	90	10
c. afspraken over het begeleiden van stage-studenten op scholen	86	90	57	90	10
d. gastcolleges op de pabo verzorgd door scholen	71	71	62	86	14
e. samen opleiden (opleidingsschool) met scholen	86	71	24	90	10
f. nascholing en deskundigheidsbevordering van leraren van scholen	71	48	24	76	24
g. professionalisering van pabo-docenten door scholen	48	24	5	52	48

² Positieve correlatie bao-sbo: Pearson's r = 0.749, df = 1, n = 21.

De onderwijssectoren afzonderlijk naar de aandachtsgebieden beschouwd laat zien dat de verdeling van percentages voor de samenwerkingsgebieden voor het basisonderwijs sterk overeenkomt met die van het hele primair onderwijs.

Bij het basisonderwijs is het patroon van de verdeling van percentages voor vijf gebieden identiek met het primair onderwijs. De uitzondering doet zich voor bij twee thema's waar minder wordt samengewerkt: de nascholing en deskundigheidsbevordering van leraren op basisonderwijs-scholen en de professionalisering van pabo-docenten door basisonderwijs-scholen.

De samenwerking met scholen in het basisonderwijs wordt op alle gebieden minder vaak genoemd dan bij de andere twee onderwijssectoren. Toch geeft een meerderheid van de pabo's aan dat er afspraken worden gemaakt over het plaatsen (62%) en begeleiden (57%) van stage-studenten op basisonderwijs-scholen, en het verzorgen van gastcolleges op de pabo door basisonderwijs-scholen (62%).

2.2.2 Goede en veelbelovende facetten van samenwerking

Dertien van de responderende 22 opleidingen benoemen desgevraagd facetten van de samenwerking met de scholen op het gebied van onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuning waar zij trots op zijn of die zij als goed, veelbelovend of interessant bestempelen.

Zes pabo's organiseren momenten voor uitwisseling van ervaring en kennis, zoals een dag over passend onderwijs, masterclasses, workshops, gastcolleges, praktijkdagen en een of meer bezoeken aan een basisonderwijs-school. Vier pabo's hebben voor hun studenten de uitwisseling van kennis en ervaring met het basisonderwijs/so (ook) verankerd in een minor. In totaal vijf pabo's zien hun minor (met de titels: gedrag; omgaan met complex gedrag; passend en speciaal onderwijs; teacher educational needs) als een goede vorm van samenwerking met het onderwijs.

Daarnaast melden twee pabo's dat zij met het werkveld gezamenlijk onderzoek uitvoeren. Een pabo heeft een partnerschap met het speciaal en regulier basisonderwijs en noemt tevens een interdisciplinaire samenwerking tussen lerarenopleiders van hbo en po.

"Aspirant-partnerschap met speciaal onderwijs en primair onderwijs. Interdisciplinaire samenwerking tussen schoolopleiders po en so. Masterclasses vanuit speciaal onderwijs voor studenten en lerarenopleiders hbo en po. Ambities verder naar eigentijdse vormen van samen opleiden dan partnerschappen met alleen PO-besturen."

"Opleiding jeugd in onderwijs specifiek gericht op het speciaal onderwijs."

"Gastcolleges die worden verzorgd vanuit WKZ. Workshops van leerkrachten op het SBO"

"We houden een dag Passend Onderwijs met een diversiteit aan lezingen, presentaties, workshops, etc. Een dag die door studenten en het werkveld als zeer waardevol wordt ervaren."

"In de minor passend en speciaal onderwijs werken we samen met de SBO en SO-scholen aan onderzoek. Daarnaast zijn we aan de slag met de SO-scholen om de contexten van de scholen goed te beschrijven. Wat kan een student hier leren waardoor studenten een betere keuze voor stage kunnen maken en docenten meer zicht hebben op de mogelijkheden van het werken aan de bekwaamheid in het SO"

"Gemeenschappelijke visie op het startbekwaamheidsniveau van de startende leraar en de onderliggende ontwikkelings- en mensgerichte visie, waarin het koesteren en omgaan met diversiteit en het bieden van gelijke onderwijskansen belangrijke waarden zijn."

"Binnen onze Minor Teacher Educational Needs gaan we jaarlijks met studenten op bezoek bij een cluster 3 school. Dit bezoek is voor studenten leerzaam en indrukwekkend. De cluster 3 school wil studenten interesseren voor dit type onderwijs. Een win-win situatie dus."

"In de Minor gedrag (jaar 3) wordt dieper ingegaan op de diversiteit aan gedragsproblemen en aandacht besteed aan cluster 3 en 4. In de minor gaan studenten op bezoek bij verschillende scholen uit het S(B)O. Ze hebben gastcolleges en krijgen beeldcoaching van collega's uit het werkveld."

Na de Minor gedrag kunnen studenten de keuze maken te solliciteren voor een plaats in de TOPClass gedragspecialist. Dit is een intensief samenwerkingsverband tussen drie schoolbesturen en de Pabo waarbij de studenten in gezamenlijkheid opgeleid worden richting Startbekwaamheid voor het S(B)O. Cluster 3 en 4. Zowel de opzet als de uitvoering van het onderwijs wordt verzorgd door de collega's uit het werkveld samen met collega's van de Pabo. Het is een langdurige samenwerking waarbij alle partijen financieel investeren, aangestuurd door een stuurgroep die bestaat uit de directie van de Pabo, de bestuurders en de projectleider TOPClass. Dit programma draait nu 10 jaar. De afgestudeerden vinden vrijwel allemaal na hun afstuderen hun weg naar het S(B)O. "

"Er is contact met een schoolbestuur met alleen sbo-, so-, vso- en praktijkscholen. Er wordt door medewerkers van dit bestuur gastlessen gegeven en er is een praktijkdag voor de studenten, waarbij zij deze vormen van onderwijs kunnen ervaren."

"Goede contacten, stage-mogelijkheden en kennis delen."

"Minor Omgaan met Complex gedrag in nauwe samenwerking met SBO (opleidingsschool)"

"In academische werkplaatsen waarin samengewerkt wordt met het werkveld, in de vorm van praktijkgericht onderzoek. Het construct van OIS."

"Minor gedrag en leren: stage in het speciaal (basis) onderwijs met veel ruimte voor de ontwikkeling van de student."

2.2.3 Gewenste verbetering in de samenwerking met scholen

Er is duidelijk behoefte aan verbetering van de samenwerking tussen pabo's en scholen voor primair onderwijs. Dat is het oordeel van 76% van de pabo's. Tien procent heeft geen wensen en 14% weet het niet.

De opleidingen konden hun wens voor meerdere onderwijssectoren tegelijk uitspreken. De meeste pabo's die wensen dat de samenwerking verbeterd wordt, vinden dat vooral voor de relatie met het speciaal onderwijs (67%) en het speciaal basisonderwijs (57%). Op grotere afstand (19% tot 38%) volgen het regulier basisonderwijs, voortgezet speciaal onderwijs en praktijkonderwijs.

Tabel 8 Gewenste verbetering van samenwerking bij onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften naar onderwijssectoren, meer antwoorden mogelijk, in procenten (n=21)

ja, bij so	67
ja, bij sbo	57
ja, bij bao	38
ja, bij vso	29
ja, bij pro	19
nee	10
weet niet	14

Vijftien van de zestien opleidingen die ruimte voor verbetering in samenwerking zien, hebben hun standpunt kort toegelicht. Er wordt daarin onder meer voorgesteld de bestuurlijke verbinding tussen pabo en sbo/so-scholen te zoeken, de samenwerking te intensiveren of afspraken over interdisciplinaire samenwerking of samen (met sbo/so-scholen) opleiden te maken.

Daarnaast zoeken pabo's de oplossing in het organiseren van meer stages, gastlessen en werkbezoeken voor studenten. Het delen van expertise wordt ook aangedragen.

"Om de inhoudelijke samenwerking te versterken binnen een gezamenlijk opleidingsplan rondom passend onderwijs zetten we niet alleen bewust in op het beter gaan benutten van het opleidingspotentieel binnen SO, maar ook op het bewuster opleiden van studenten met werkbezoeken binnen scholen die al samenwerken met het speciaal onderwijs en het speciaal basisonderwijs om middels interdisciplinaire samenwerking af te stemmen op dat wat nodig is voor leerlingen. Uitbreiding met SO betekent dus ook aanscherping en herziening van de samenwerking met de andere scholen op het vlak van zorg."

"Het lijkt lastig om tot werkbare oplossingen te komen. Er zou een actievere houding bij zowel de opleiding als speciaal onderwijs moeten komen om tot echte afspraken te komen."

"Persoonlijk vind ik het belangrijk dat alle studenten voor een bepaalde tijd op het SBO/SO stagelopen."

"Meer vormen van Samen Opleiden toepassen / naar 100% samen opleiden / ook in het sbo/so."

"We willen graag een structurele verbinding maken met de SO-besturen en gaan functioneren als een opleidingsschool."

"Structurele positie van stichtingen en scholen voor SO/SBAO in het Partnerschap Opleiden in de School."

"Afspraken over stagemogelijkheden zijn er nog niet, is in ontwikkeling."

"Wij zijn in gesprek met de besturen voor SO en SBO om de samenwerking te intensiveren (meer aandacht in regulier curriculum, meer gastlessen en samenwerking/uitwisseling over en weer). Meer aandacht en ruimte voor SO in stage is al in ontwikkeling. In de opleidingsschool (gaat van start in september 2020) is sbo een reguliere opleidingslocatie en in het hele proces is SO volop betrokken."

"We denken dat dat er in het reguliere programma meer aandacht besteed kan worden aan de mogelijkheden en de samenwerking. Daarnaast is er in de minor gedrag en de TOPClass de wens om meer ruimte te maken voor cluster 1 en 2."

"Het is goed om aanstaande leraren basisonderwijs verplicht te laten kennismaken met het sbo/so en of vso/praktijkschool. De vso/praktijkscholen willen graag pabo opgeleid personeel. Zij zijn goed pedagogisch opgeleid en dat is in deze vorm van onderwijs zeer waardevol."

"Afstemming binnen de sector over plaatsing van de juiste studenten op de juiste onderwijsplek. Te denken valt aan een soort inductieperiode."

"Beter contact met pro."

"In het kader van het mogelijk maken van persoonlijke leerroutes is een verbetering van de samenwerking wenselijk om voor onze studenten de juiste context aan te kunnen bieden passend bij hun leerwensen."

"Expertise delen."

"Expertise inzetten (beide kanten op)."

3. Aanbevelingen tot besluit

Tot besluit van deze rapportage doen we in het verlengde van de bevindingen van dit onderzoek enkele aanbevelingen voor pabo's voor nadere bespreking in het Landelijk Overleg Lerarenopleiding Basisonderwijs (LOBO). De onderzoeksresultaten vragen naar onze mening niet om een samenvatting aangezien de bevindingen al kort en zakelijk zijn gerapporteerd. Een samenvatting zou dubbelop zijn. Bovendien willen we de resultaten van de bevraging van lerarenopleidingen basisonderwijs niet beoordelen. De reden waarom we dat niet doen is omdat dit niet de vraag aan ons als onderzoekende partij is geweest. Deze beoordeling en het nadenken over mogelijk actiepunten voor de lerarenopleiding basisonderwijs kan het beste kan gebeuren in LOBO-verband en samen met het werkveld (landelijk en lokaal/regionaal). Wel geven we enkele suggesties voor deze bespreking. Deze suggesties komen direct voort uit de onderzoeksbevindingen en worden ingegeven door de bredere context van de evaluatie passend onderwijs, eerder onderzoek³ en te verwachten ontwikkelingsrichting in de beleids- en uitvoeringspraktijk.

Voordat we ingaan op enkele aanbevelingen merken we op dat de resultaten en met name de antwoorden vanuit de lerarenopleidingen op open vragen duidelijk maken dat de pabo's het belang van het onderzochte thema nadrukkelijk onderkennen en actief willen inzetten op verdere curriculumontwikkeling. Instemming op de hoofdlijnen van de onderstaande aanbevelingen bleek ook uit de uitgebreide reacties hierop van een zestal pabo's⁴. In enkele reacties wordt gewezen op het punt dat het overladen curriculum vraagt om goede keuzen en dat aandacht voor deze belangrijke thematiek breder verbonden is met aandacht voor vraagstukken als diversiteit en kansen(on)gelijkheid. Een andere reactie wijst op het belang van actuele veldkennis van de lerarenopleiders zelf, een belangrijk aspect dat verbonden had kunnen worden met het thema van de werkrelatie pabo-werkveld maar dat bij onze in omvang beperkte bevraging niet centraal stond. In de betrokken reactie wordt aanbevolen ook studiecoaches zich te laten verdiepen in de verschillende beroepspraktijken van het speciaal (basis)onderwijs, want “.. studenten krijgen nu nog te vaak een negatief advies als zij zich binnen dit type scholen willen ontwikkelen.” Duidelijk moet zijn dat het bij onze aanbevelingen in het geval van curriculumontwikkeling gaat om aanpassingen van het leerplan die gericht zijn op het (beter) toerusten van aankomende leraren op de (wenselijke) uitvoeringspraktijk in scholen. Het gaat daarbij om startcompetenties die aangevuld en verdiept kunnen worden in de inductiefase en in het vervolg van hun loopbaan. Niet alles kan en hoeft daarmee in een initieel opleidingscurriculum aandacht te krijgen. Dit vraagt dus om realisme. Eerder is in dit verband al gewezen op het belang van post-hbo trajecten op dit gebied en afstemming met en benutting van de expertise van de opleidingen master educational needs (MEN, eerder SEN)⁵. We merken dat bij het nadenken over doorlopende professionalisering vaak voorgesteld wordt om onderscheid te maken tussen basiscompetenties en meer aanvullende, complexe vaardigheden. Dat niet alles tegelijk kan is op zich begrijpelijk maar vigerende onderscheidingen vraagt naar onze mening om nadere overdenking en keuzen.⁶

---

³ Zie bijvoorbeeld: Van Veen, D., Huizenga, P., & Van der Steenhoven, P. (2016). *Passend onderwijs en de lerarenopleidingen*. Zwolle/Amsterdam: Hogeschool Windesheim/NCOJ (publicatie nr. 9 in de reeks Evaluatie Passend Onderwijs); Van Veen, D. (2016). *Passend onderwijs en de lerarenopleidingen*. Hogeschool Windesheim: Zwolle; Van Veen, D. (in druk). *Naar inclusiever onderwijs; Over de benutting van (buitenlandse) kennis en ervaringen en het professionaliseren van leraren en de lerarenopleidingen*.

⁴ We willen hier leidinggeevenden van de pabo's van Hogeschool de Kempel, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, Haagse Hogeschool, Hanzehogeschool Groningen, Hogeschool Utrecht en Fontys dankzeggen voor hun reactie. Deze reacties bevatten o.i. belangrijke overwegingen en suggesties die benut kunnen worden bij de uitwerking van onze aanbevelingen.

⁵ Van Veen, D. (2018). *Passend onderwijs en de lerarenopleidingen; strategische notitie*. Hogeschool Windesheim: Zwolle.

⁶ Zo zijn o.i. suggesties m.b.t. dit onderscheid gedaan in een SLO-publicatie (Schram, E., Meer, F. van der, & Os, S. van (2013). *Omgaan met verschillen: (g)een kwestie van maatwerk: naar een doorgaande lijn in de toerusting van leraren voor passend onderwijs*. Enschede: SLO) discutabel en verdienen deze nadere overdenking als we deze vergelijken met de keuzen en vormgeving van curricula (gericht op passend en inclusiever onderwijs) van lerarenopleidingen in andere landen.

Op dit moment worden ook de onderwijsbevoegdheidseisen herzien. Onduidelijk is nog wat de uitkomsten zullen zijn van deze herziening. Belangrijk aandachtspunt daarbij vormt naar onze mening de wenselijkheid van een aparte kwalificatie/bevoegdheid voor speciale onderwijszorg in het regulier en speciaal onderwijs (gekoppeld aan de MEN) die aansluit op initiële eindtermen van de lerarenopleiding, inclusief een mogelijke specialisatie, en post-hbo op dit terrein. Tevens willen we opmerken dat juist ook het werkveld, de scholen voor regulier en speciaal onderwijs, een belangrijke rol kunnen vervullen bij de uitvoering van het leerplan door het verzorgen van gastcolleges en het aanbieden van korte werkbezoeken en korte en langere stages. Het is goed om te merken dat diverse pabo's hun samenwerking op het onderwerp van dit onderzoek intensiveren en bijvoorbeeld partnerschappen zijn gegaan met besturen van scholen voor speciaal onderwijs in het kader van samen opleiden. Realisme bij de uitwerking van suggesties en aanbevelingen is bovendien geboden omdat leraren in de praktijk hun handelingsrepertoire verder ontwikkelen, met name vanuit de beschikbare ondersteuning van leren en onderwijzen in en om scholen. Niet alles hoeft voorbereid te worden vanuit opleidingen/scholing, ook de ondersteuningsstructuur voor leren en onderwijzen in het onderwijs levert een aanzienlijke bijdrage in de professionele ontwikkeling van (aankomende) leraren. En die ondersteuningsstructuur is geen statisch en uniform gegeven. De gedachten over versterking ervan en de verbrede omschrijving van de basisondersteuning vormen naar verwachting belangrijke aanbevelingen van de minister in de Beleidsreactie evaluatie passend onderwijs die november aanstaande in de Tweede Kamer zal worden besproken.

Tot zover onze opmerkingen en enkele suggesties vooraf en dan nu tot besluit de aanbevelingen.

1. De breedte van de aandacht voor speciale onderwijszorg in het curriculum van de lerarenopleiding basisonderwijs

- Onderzoeksbevindingen laten zien dat de aandacht voor speciale onderwijszorg in het *regulier onderwijs* aanzienlijke variatie laat zien als gelet wordt op de aard van de benodigde onderwijszorg voor leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften die verbonden zijn met fysieke/zintuiglijke en verstandelijke beperkingen, gedrags- en/of specifieke leervraagstukken. De aandacht in het leerplan voor onderwijs aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften in het *speciaal onderwijs* varieert naar clusters en wordt in het algemeen aangeduid als gering. Een op de zeven en een op de vier pabo's besteedt ruime aandacht aan het onderwijs aan respectievelijk het onderwijs aan leerlingen van cluster 3 en leerlingen van cluster 4. Het verdient op basis van deze onderzoeksresultaten aanbeveling de balans in het curriculum voor de breedte van de speciale onderwijszorg te bezien en in samenhang te brengen met aandacht voor het waarden van verschillen tussen leerlingen en het recht doen aan deze verschillen binnen de onderwijsleersituatie. De toenemende aandacht in de onderwijspraktijk en het onderwijsbeleid voor inclusiever onderwijs versterkt het belang van deze aanbeveling. Belangrijk oriëntatiepunt kan daarbij de invulling van de basisondersteuning (en aanvullende ondersteuning, in toenemende mate onderscheiden in lichte en zwaardere/gespecialiseerde) zijn, als ook de ontwikkelingen op het terrein van de onderwijsbevoegdheidseisen.

2. De diepte van de aandacht voor speciale onderwijszorg in het curriculum van de lerarenopleiding basisonderwijs

- Onderzoeksbevindingen laten eveneens zien dat de overgrote meerderheid van pabo's van mening is dat verruiming van de aandacht voor speciale onderwijszorg wenselijk. Tegelijkertijd tonen de resultaten dat er binnen de lerarenopleidingen basisonderwijs verschillend wordt gedacht over de mate waarin het huidige leerplan toereikend is op dit punt (55%) en daarmee samenhangend waar de voorbereiding moet plaatsvinden op competenties c.q. het handelingsrepertoire dat verbonden is met het geven van onderwijs aan leerlingen die speciale onderwijszorg behoeven, te weten binnen de vierjarige opleiding, in post-hbo

opleidingen dan wel de combinatie van deze. Bij dit punt kunnen ook de bevindingen worden betrokken over werkbezoeken, stages en keuze-onderdelen.

Het verdient aanbeveling om dit onderwerp te bespreken in het LOBO ook gelet op de toenemende aandacht voor inclusiever onderwijs en bij de meningsvorming hierover opvattingen te betrekken over de inhoud van voortgaande professionalisering (initieel/inductie/post-hbo/masteropleiding MEN) en het onderscheid tussen basis- en meer complexe competenties en concrete, en daarbij ook aansprekende praktijkvoorbeelden te benutten van leerplannen van lerarenopleidingen (in Nederland en daarbuiten, in 'gidslanden').

3. Het aangaan van een vaste werkrelatie vanuit LOBO met het LECSO/SBOwerkverband ten behoeve van structureel overleg en het maken van kaderstellende afspraken over:
  - aandacht in het pabo-curriculum voor oriëntatie op de onderwijspraktijk in het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs (en de toenemende aandacht voor de versterking van speciale onderwijszorg binnen het regulier basisonderwijs door passend onderwijs en de ontwikkeling naar inclusiever onderwijs);
  - mogelijkheden voor werkbezoeken, praktijkopdrachten en stages in het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs (en gericht op speciale onderwijszorg in het regulier basisonderwijs en de ontwikkeling naar inclusiever onderwijs);
  - lokale/regionale samenwerking tussen lerarenopleidingen basisonderwijs en scholen voor speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs (werkbezoeken en gastcolleges, samenwerken op professionalisering/nascholing, deelname in veldadviesraden en opleidingsscholen/samen opleiden).

4. Op basis van de onderzoeksresultaten en bevindingen uit eerder onderzoek naar de lerarenopleidingen en passend onderwijs en aanbevelingen die in het verlengde hiervan zijn gedaan, wordt voorgesteld een werkgroep in te stellen binnen LOBO rond het aandachtsgebied passend en inclusiever onderwijs. Deze werkgroep zou goede contacten kunnen onderhouden met vergelijkbare werkgroepen bij lerarenopleidingen gericht op het voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs en de VELON en zich kunnen richten op inhoudelijke discussies en het voorbereiden van keuzen op het terrein van leerplanonderdelen speciale onderwijszorg en samenwerking met het werkveld. Binnen de werkgroep zou de focus kunnen liggen op benutting van de kennisbasis (praktijk, wetenschap, lerarenopleidingen in binnen- en buitenland) voor curriculumontwikkeling en uitvoering in samenwerking met het werkveld.